

УДК 81'27+246.2 + 276.3 – 053.5

О. М. Данилевська,

канд. філол. наук,

Інститут української мови НАНУ,

старший науковий співробітник відділу

стилістики, культури мови і соціолінгвістики

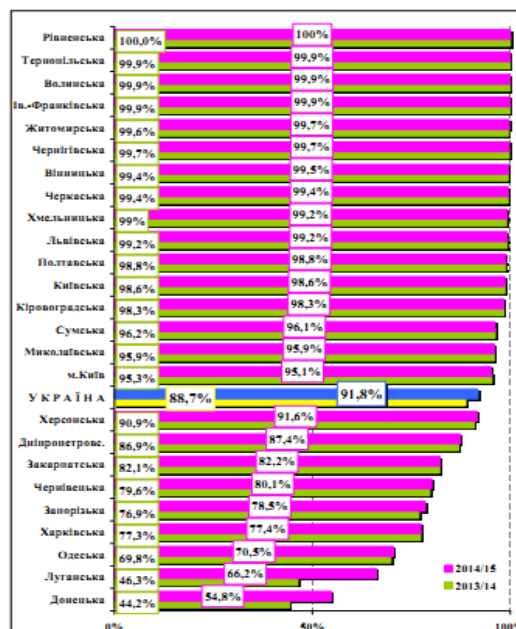
**МОВНА СИТУАЦІЯ В ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ
НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ
(ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ СОЦІОЛІНГВІСТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ)**

У статті узагальнено результати соціолінгвістичного дослідження мовного середовища загальноосвітніх навчальних закладів в Україні (масове опитування, анкетування старшокласників та експертів). Зроблено висновок про диглосний характер білінгвізму, поширеного в школах України, що загалом не відповідає настановам мовців щодо перспектив мовної освіти в державі. Простежено зміни в оцінці мовного середовища шкіл у період від 2006 по 2017 р.

Ключові слова: соціолінгвістика, мовна ситуація у сфері освіти, диглосний білінгвізм, мовна поведінка школярів.

За даними «Статистичного щорічника» в Україні у 2016 р. діяло 17 300 загальноосвітніх навчальних закладів, у яких навчалося 3 млн. 783 тис. учнів [15]. За статистичними звітами Міністерства освіти і науки України у 2014 / 2015 навчальному році українською мовою навчалося 89,3 % учнів денних шкіл. Російською мовою навчалося 9,7 %; румунською – майже піввідсотка (0,46 %); угорською – 0,41 %, молдовською – 0,08 %; польською – 0,043 %; англійською – 0,011 %; словацькою – 0,004 %; болгарською – 0,002 % [13].

Кількість денних загальноосвітніх навчальних закладів у різних областях України узагальнено в Діаграмі 1.

Діаграма 1. Відсоток денних загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання (за регіонами)

З огляду на наведені статистичні показники висновок про монолінгвальну мовну ситуацію в загальноосвітніх навчальних закладах в Україні видається цілком очевидним. Проте реальна мовна ситуація в українських школах, усупереч деклараціям і кількісним показникам, далеко не така. Соціолінгвістичні заміри якості мовного середовища в школах в Україні, зафіксовані починаючи від 2000 р. у межах різних досліджень, дають підстави твердити, що мовне середовище в школах України на більшій частині території держави, окрім західного регіону, навіть для тих закладів, статус яких задекларовано як одномовний (з українською мовою навчання), є двомовним [10, с. 196 – 233]. Цей висновок ґрунтується на відповідях респондентів на запитання, які стосуються використання мов (володіння мовами) і спілкування в навчальних закладах, а саме: 1. *Якою мовою Ви говорили звичайно в школі з однокласниками?* 2. *Якою є мова спілкування у Вашому навчальному закладі?* 3. *Якою мовою Ви звичайно звертаєтесь до викладачів?* і *Вам звичайно відповідають?* 4. *Якою мовою Ви спілкуєтесь на перерві?* (із варіантами відповідей «українською», «російською», «українською та російською») – соціолінгвістичне дослідження 2000 р. Центру соціологічних досліджень «Громадська думка» Науково-дослідного інституту соціально-економічних проблем Києва [8, с. 93]; 5. *Якою мовою Ви переважно спілкуєтесь в навчальному закладі?* (із варіантами відповідей «переважно українською», «переважно російською», «по-різному», «залежно від обставин», «мовою моєї етнічної групи (якою?)»); 6. *Якщо траплялися факти дискримінації представників Вашої етнічної групи, то в яких сферах це відбувалося?* (серед варіантів відповіді запропоновано й «у сфері освіти») – цільове дослідження «Етнічні групи України», проведене 2003 р. факультетом соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, результати якого, щоправда, не опубліковано [5, с. 36 – 42]; 7. *У населеному пункті, де Ви мешкаєте, скільки людей, на Вашу думку, розмовляє українською мовою в школах?* (із варіантами відповідей «майже ніхто», «значно менше половини», «половина на половину», «значно більше половини», «майже всі», «важко

відповісти») – соціолінгвістичне дослідження в межах проекту «Мовна політика в Україні: антропологічні, лінгвістичні аспекти та подальші перспективи» за програмою INTAS [12, с. 346]. Принагідно зауважимо, що останнє зі згаданих досліджень, – чи не єдине в Україні, яке передбачало комплексний аналіз мовної ситуації у сфері освіти, тож для порівняння спиратимемося саме на його результати.

Результати спостереження та анкетування серед школярів-старшокласників та студентів молодших курсів слугувало матеріалом для узагальнень у дисертаційній праці

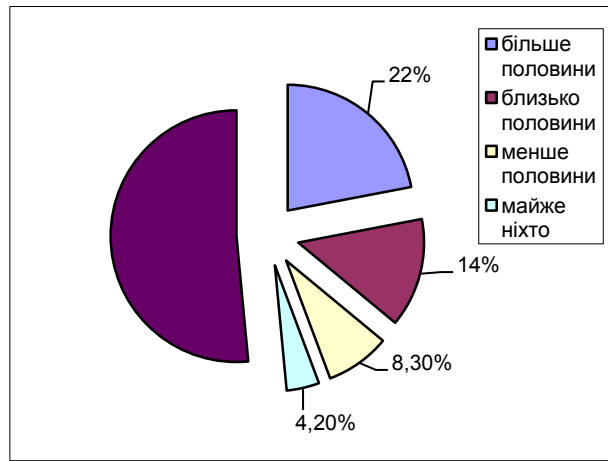
Т. Бурди «Мовна поведінка особистості в умовах українсько-російського білінгвізму (молодіжне середовище м. Києва)» [2]. Пілотне анкетування, що мало на меті виявити тенденції в розвитку мовної ситуації в середніх школах України, проводили серед учнів 10 – 11 класів Києва та кількох інших міст Центральної України (Житомир, Біла Церква, Полтава й Черкаси) в межах планової теми відділу соціолінгвістики Інституту української мови «Мовний побут сучасного українського міста» [5, с. 56 – 67; 6, с. 373 – 379; 7, с. 17 – 21].

Водночас варто наголосити, що спеціального дослідження мовної ситуації в загальноосвітніх навчальних закладах в Україні досі проведено не було. На жаль, суспільна актуальність мовного питання в Україні не спричинила розширення емпіричної основи вивчення мовної ситуації. В абсолютній більшості робіт, – констатують соціологи, – мовну ситуацію аналізують на дуже обмеженому колі показників. Приміром, у щорічних моніторингових дослідженнях Інституту соціології НАН України використовують лише два показники: 1) рідна мова (без визначення, що розуміють під «рідною мовою»); 2) мова спілкування в родині (вдома) (*Якою мовою (мовами) Ви переважно спілкуєтесь у Вашій родині (вдома)?* – із варіантами відповіді: «переважно українською», «переважно російською», «і українською, і російською, залежно від обставин», «іншою мовою») [3, с. 34]. Саме тому дослідження мовної ситуації у сфері освіти, зокрема в середніх школах, є надзвичайно актуальним.

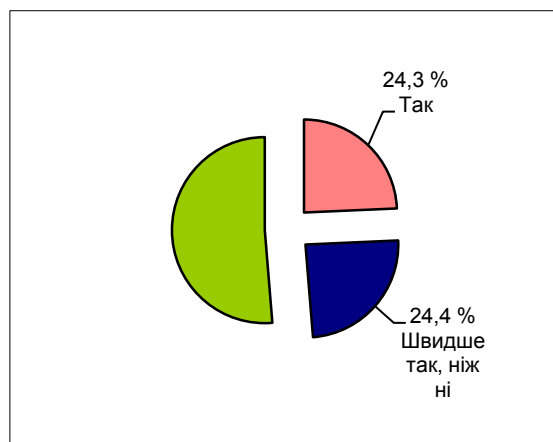
Результати масового опитування, проведеного в межах проекту «Бі- та мультілінгвізм: між інтенсифікацією та розв'язанням конфлікту. Етнолінгвістичні конфлікти, мовна політика і контактні ситуації в пострадянських Україні і Росії»¹ підтверджують загальний висновок про білінгвізм мовного середовища шкіл. Ось, зокрема, які відповіді отримали на запитання *Скільки людей, на Вашу думку, розмовляє українською мовою в населеному пункті, де Ви мешкаєте, у школах?*: майже ніхто (4,2 %); значно менше половини (8,3 %); – близько половини (14,0 %); значно більше половини (22,0 %); майже всі (41,5 %); важко відповісти (10,1 %).

Варто наголосити, що навіть відповідь «майже всі» не виключає того, що хтось може використовувати в загальноосвітньому навчальному закладі іншу мову (в українських реаліях – російську); а загалом кількість тих, хто чує не саму лише українську мову або взагалі не чує української в школах, становить 48,5 %. Показово, що цей відсоток збігається із кількістю тих, хто за результатами нашого опитування оцінив себе двомовними або швидше двомовними, ніж одномовними, – 48,7 % (Діаграми 2, 3).

¹ Опитування здійснено за підтримки Фонду «Фольксваген».

Діаграма 2. Кількість респондентів, які оцінюють мовне середовище в школах України як двомовне.

Діаграма 3. Кількість респондентів, які вважають себе білінгвами.

Утім, своєрідність української мовної ситуації полягає в тому, що засвідчена результатами опитування якість мовного середовища шкіл не відповідає задекларованому статусу школи; окрім того, її не сприймають як оптимальну експерти, які здебільшого вважають її надлишковою, такою, що посилює дифузність мовного середовища, неоднозначно оцінюють її й пересічні мовці.

Експерти, як зазначали вище, наголошують на деформованому характері мовної ситуації в освіті, зауважуючи, що суть деформації – у невідповідності декларацій про домінування української мови як державної у сфері освіти та офіційної статистики про кількість шкіл, класів за мовою навчання, чисельність учнів у них тощо реальним показникам застосування мов у навчальних закладах. Для багатьох шкіл в Україні є типовою ситуація, коли вчителі на уроках послуговуються українською мовою, а на перервах та в позашкільних заходах – російською. Так само чинять й учні, зауважуючи в анкетах, що *«інколи на автоматі переходжу на російську у відповідь»* (з анкети київського школяра) і *«вже звикла до такого: українською краще писати і читати, а російською розмовляти»* (з анкети школярки з Полтави).

Відповіді українських старшокласників на запитання анкети про якість мовного середовища своєї школи відбито в Таблиці 1.

Таблиця 1.

Розподіл відповідей школярів на запитання про якість мовного середовища навчального закладу.

	Житомир	Київ	Біла Церква	Полтава
<i>Майже на 100 % українськомовне</i>	24 %	19 %	8 %	11 %
<i>Здебільшого українськомовне, проте зрідка трапляються ситуації, коли хтось користується російською мовою</i>	30 %	38 %	73 %	25 %
<i>Українську та російську використовують приблизно навпіл – кожну у своїй ситуації: українську на уроках, російську на перервах</i>	35 %	36 %	12 %	46 %
<i>Українську та російську мови використовують одночасно навіть на уроках – залежно від того, хто яку мову обрав для спілкування</i>	9 %	6 %	6 %	18 %
<i>Майже на 100 % використовується інша (не українська) мова</i>				
<i>Без відповіді</i>	2 %	1 %	1 %	

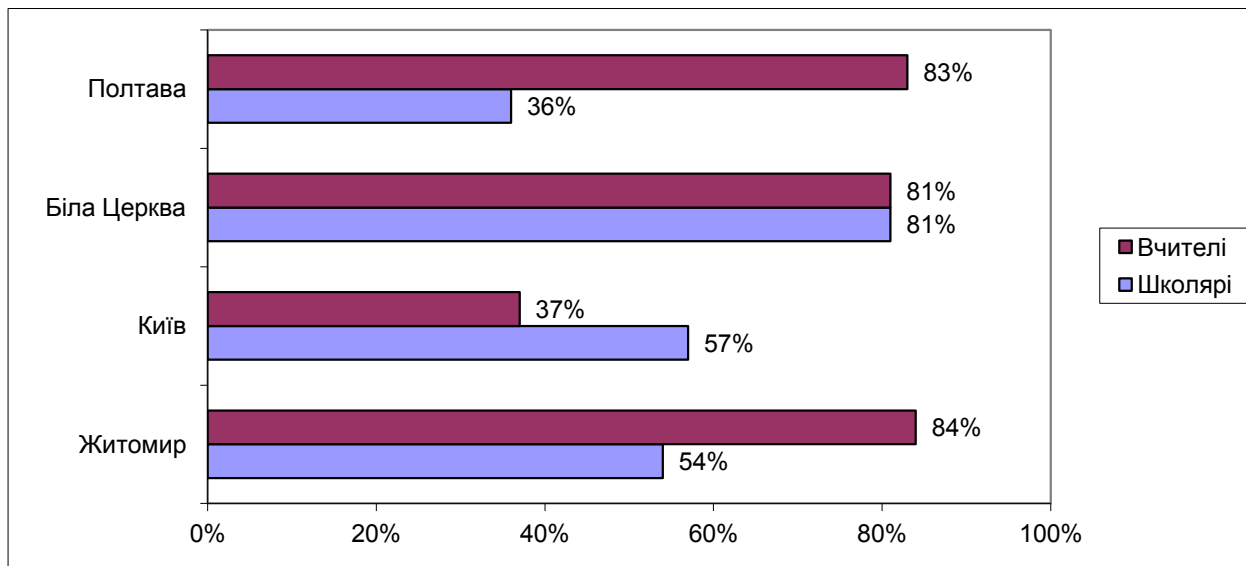
Порівняймо відповіді дітей із відповідями на це саме запитання вчителів української мови, які брали участь у дослідженні як експерти (Таблиця 2).

Таблиця 2.

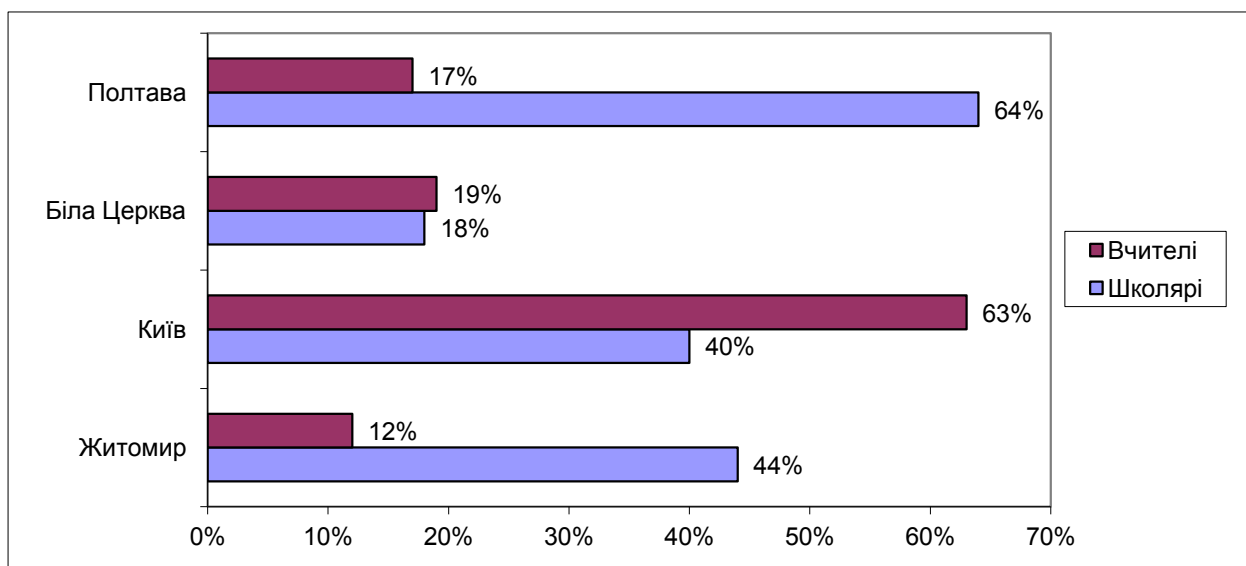
Розподіл відповідей учителів на запитання про якість мовного середовища навчального закладу.

	Житомир	Київ	Біла Церква	Полтава
<i>Майже на 100 % українськомовне</i>	52 %	10 %	44 %	52 %
<i>Здебільшого українськомовне, проте зрідка трапляються ситуації, коли хтось користується російською мовою</i>	32 %	27 %	37 %	31 %
<i>Українську та російську використовують приблизно навпіл – кожну у своїй ситуації: українську на уроках, російську на перервах</i>	12 %	63 %	19 %	17 %
<i>Українську та російську мови використовують одночасно навіть на уроках – залежно від того, хто яку мову обрав для спілкування</i>				
<i>Майже на 100 % використовується інша (не українська) мова</i>	4 %			
<i>Без відповіді</i>				

У наведених нижче діаграмах узагальнено результати порівняння (Діаграми 4, 5).

Діаграма 4. Оцінка мовного середовища загальноосвітніх шкіл в Україні за сприйняттям учнів та вчителів: «здебільшого українськомовне».

Діаграма 5. Оцінка мовного середовища загальноосвітніх шкіл в Україні за сприйняттям учнів та вчителів: «здебільшого двомовне».

Суспільні настрої в оцінці засвідченої результатами анкетування ситуації доволі строкаті, що, однак, не виключає виникнення локальних конфліктів, хвиля яких прокотилася, наприклад, впродовж останніх років київськими школами. Показовою у зв'язку із зазначеним є стаття журналіста О. Івахнюка «У київській школі № 78 до української мови ставляться як до чогось неприємного і в житті непотрібного» [9]. Журналіст покликається у своєму матеріалі на допис у Фейсбуку батька першокласника, який навчається в згаданій київській школі, і коментує цей допис, а саме:

1. Він [батько] повідомив, що його україномовна дитина почувається іноземцем у школі з українською мовою навчання... бо усі навколо – і діти, і вчителі – говорять у позаурочний час російською, більше того, коли є вибір: чи піти у планетарій на російськомовну програму (є там чомусь така) чи на україномовну – викладачі, які організують такі походи завжди зупиняються на російськомовній. У результаті, дитина каже, що було цікаво, але деяких слів вона не зрозуміла, бо програма була

іноземною мовою (*О. Івахнюк, «У київській школі №78 до української мови ставляться як до чогось неприємного і в житті непотрібного»*).

2. **УКРАЇНСЬКА МОВА У ШКОЛІ! Звертаємось по допомогу! Віддали дитину в українську школу (юридично – українську).**

1. Вчителі принципово переходять на російську у весь вільний від навчального процесу час.

2. У перші дні навчання прийшов вчитель шахів і опитавши по черзі всіх учнів (хто якою мовою спілкується вдома), повідомив, що урок буде проводитися російською, бо україномовних дітей – 6, і якщо їм щось буде незрозуміло нехай окремо підходять і питають...

3. На другий тиждень навчання дітей повели в Театр юного глядача на виставу «Догори дригом». Вистава виявилась російською мовою. Туди ж звозились діти з інших шкіл.

Зрозуміло, що це питання стоїть поза навчальним процесом і посиляться на якісь норми закону неможливо. Але невже керівництво шкіл не могло висловлювати свої побажання щодо мови вистави. Дитині сподобалось, але багато було незрозумілих слів.

4. Через пару тижнів дітей ведуть в Планетарій (щорічно батьки перших класів купують абонемент своїм дітям на 4 відвідування на рік. Тобто «акція» від Планетарія для першокласників київських шкіл є регулярною). Повертається дитина з планетарію і каже: «Цікаво було. Сходимо колись разом, бо багато слів було незрозумілих російських.»

Знову проковтнули - вирішили ще почекати...

5. 3 жовтня місяця діти готують виставу на Новорічне свято. Нашій «бабці Йожці» (їх у виставі 4) дістається пісня російською мовою. Ну..., вирішили також пробачити... ну не зміг вчитель музики перекласти...*(Із допису батька київського першокласника в мережі Фейсбук)*.

Прикметно, що для деяких учасників фокус-групового опитування в межах нашого дослідження мовна ситуація в загальноосвітніх закладах не лише в минулому, а й сьогодні є джерелом прикладів дискримінації за мовою, пор.:

3. [Що ви розумієте під поняттям «дискримінація громадян за мовною ознакою»?] Це позбавлення якихось привілеїв, якихось прав, якщо людина не знає мови. Коли я навчалася в школі – перейменували школу на українську мову – вчителі вимагали, щоб доповідали, розповідали доповіді на українській мові. І дуже жорстко це було. Підготував ти матеріал російською мовою – ні, перекладай прямо по ходу на українську мову (*Тетяна, 25 років, бухгалтер; Київ*).

4. У моєї знакомий ребенок в школі учився, отвечал физику или геометрию, не помню какой язык, а учительница сказала, я не приму твой ответ, твое решение задачи, потому что у нас школа украинская, а ты отвечаешь на русском, ты мое – не понимаю. Но, это все зависит от человека (*Світлана, учасниця фокус-групового опитування в старшій віковій групі; Київ*).

Відповіді на запитання про мовне середовище в школах (*Скільки людей, на Вашу думку, розмовляє українською мовою в населеному пункті, де Ви мешкаєте, у школах?*) відрізняються за регіонами, що зумовлено неоднаковою там мовною ситуацією й панівними настановами щодо мов.

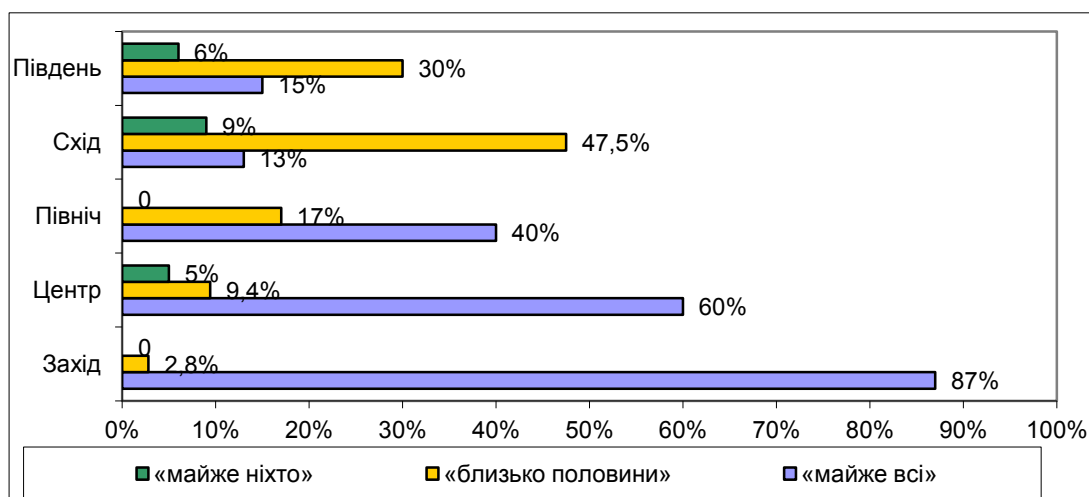
На Заході України, для якого характерна повнофункціональність української мови, мовне середовище шкіл респонденти оцінюють як майже цілком українськомовне (відповіді «майже всі» та «значно більше половини» обрали 96 % опитаних; відповідь «майже всі» – 87 %).

У Центрі сприйняття мовного середовища загальноосвітніх навчальних закладів мовцями дещо відрізняється. На думку 82 % мешканців цього регіону, українською мовою в школах говорять майже всі або значно більше половини (відповідь «майже всі» – 60 %). Натомість тих, хто вважає, що в школах українською послуговуються близько половини або значно менше половини, 9,4 % і майже 5 % тих, хто переконаний, що українську в школах не використовує майже ніхто.

На Півночі варіанти відповіді «майже всі» та «значно більше половини» на аналізоване запитання обрали 75 % опитаних (відповідь «майже всі» – 40 %). Натомість «близько половини» або «значно менше половини» – 19 % (варіант «майже ніхто» не засвідчений відповідями).

Серед опитаних у східному регіоні таких, хто вважає школи українськомовними або більшою мірою українськомовними, ніж російськомовними, є 35 % (відповідь «майже всі» – 13 %); двомовним із співвідношенням 50 / 50 мовне середовище шкіл вважають майже 33 % респондентів (варіант відповіді «близько половини»). На думку мешканців східноукраїнських областей, українською в школах користується значно менше половини людей або майже ніхто 23 %. Впадає в око велика кількість респондентів, які не змогли визначитися із відповіддю на розглядуване запитання: таких майже 9 %.

Серед мешканців Півдня України відповіді розподілено так: вважають, що в школах користуються українською мовою, 49 % респондентів (обрали відповіді «майже всі» та «значно більше половини»; відповідь «майже всі» – 14%); двомовним середовище шкіл характеризують майже 19 % опитаних (відповідь «близько половини»); українською користується в школах значно менше половини людей або майже ніхто, на думку 17 %.

Діаграма 6. Розподіл відповідей на запитання «Скільки людей, на Вашу думку, розмовляє українською мовою в населеному пункті, де Ви мешкаєте, у школах?» за регіонами.

Тож, як бачимо, усупереч офіційній статистиці, що засвідчує абсолютне переважання шкіл з українською мовою навчання, реальне мовне середовище загальноосвітніх навчальних закладів у сприйнятті мовців є більшою чи меншою мірою двомовним; посилення тенденції до білінгвізму мовного середовища шкіл відповідає загальній конфігурації мовної ситуації в Україні. У зв'язку з цим важливо з'ясувати, чому загальноосвітні навчальні заклади не стали інструментом гармонізації мовної ситуації в регіонах, де мовний простір є особливо деформованим.

У межах нашого дослідження обґрунтовано причини соціокультурних деформацій мовного середовища загальноосвітніх шкіл, які перелічимо в ретроспекції – починаючи від тих, що визріли вже в незалежній Україні, і поступово віддаляючи їх у часи, за яких було сформовано каркас освітньої системи, яка є чинною в Україні досі.

1. Не було нормативно закріплено вимогу про обов'язкове дотримання мовного режиму в школах (статус школи «з українською мовою навчання» означав, що українська мова є мовою викладання навчальних предметів, тобто мовою уроків, натомість її використання на перервах та в позакласних заходах, спілкуванні вчителів із батьками тощо не було обов'язковим; під тиском середовища, особливо у великих містах, тут беззастережно панувала російська мова, що за два десятиліття стало буденною практикою для всіх учасників навчального процесу). Рішення Кабінету міністрів, очолюваного Ю. Тимошенко, від 30.09.2009 р. «Про внесення змін до положення про загальноосвітні навчальні заклади», відповідно до пункту 46 якого вчителів українських шкіл зобов'язували користуватися державною українською мовою протягом усього робочого часу, а не лише під час проведення уроків, за поданням 52 народних депутатів 4.02. 2010 р. було скасоване Конституційним Судом України, попри те, що цей крок у суспільстві оцінено як політично заангажований.

2. Не було передбачено відповідальності для керівників навчальних закладів та вчителів, які не тільки не використовують українську мову в позаурочних заходах, а й на уроках.

3. Такий стан речей став можливим через формалізм у розбудові національної системи освіти в незалежній Україні – розпорядженням МОН змінили мову викладання в більшості шкіл, проте все в ній (і дух, і буква, і викладацький склад, і розподіл годин) залишився той самий, що був за часів СРСР.

4. Формальна зміна статусу шкіл тільки посилила успадковану від СРСР деформацію, адже система освіти в СРСР була дієвим механізмом офіційної мовної політики, яка на українських теренах мала на меті цілковите зросійщення й асиміляцію українців. Приміром, уже в навчальній програмі з української мови 1941 р. як важливий методичний принцип було проголошено узгоджене викладання української і російської мов у школах УРСР [1, с. 56]. У наступних редакціях програми згаданий принцип запроваджували дедалі послідовніше, аж поки в програмах, чинних у 70-і рр. ХХ ст., не було втілено підхід, відповідно до якого матеріал з української мови розташований в тій самій послідовності, що й у програмі з російської мови, збережено зміст питань, спільних для обох мов [1, с. 62]. Варто зауважити, що усталена за радянських часів структура програмового матеріалу в шкільних курсах української мови в загальних рисах зберігається й досі. Як ці принципи втілювалися в реальному житті, ілюструють спогади учасників своєрідного мовного флешмобу, до якого долучилося багато охочих, зокрема й журналістка М. Барчук, яка анонсувала видання книжки зі свідченнями очевидців про дискримінацію українськомовних українців в УРСР.

5. Отже, більшість україномовних дітей мого покоління (особливо центру і сходу) у свій спосіб пережили травму своєї україномовності і знають, що таке бути частиною українського гетто в російському мовному і культурному морі. Я закінчила російську школу (батько вважав, що мене треба русифікувати, щоб підготувати до життя)... І ось ця школа життя була настільки жорстокою, що я досі ношу в голові рани і синці. Україномовність у Києві – це коли ти дитиною виходив за поріг своєї київської квартири до школи і відразу ж, відразу відчував крижаний залізобетонний опір середовища. Найм'якший вияв цього опору – ти інтуїтивно знаєш, що починаючи з ліфта, скрізь – у магазині, у дворі, школі, піонертаборі твоя українська – «некстаті», що це виклик,

провокація для оточуючих, недоречна демонстрація скелету у шафі, тупе настоювання на цьому скелеті. Це коли в тролейбусі мама говорить до тебе, п'ятирічної, українською, а чоловік в стоптаних сандалях з сусіднього місця каже: «он реп'ях до сраки прицепилсь бл.дъ. Сколько же вас сюда приперлось, рагулей». Це коли ти називаєш своє ім'я, а тебе питають «А что за имя? Щирі українці тіпа, да?». Це коли мама твоєї найближчої подруги каже твоїй мамі: «Мирослава хочет поступать в Шевченка на филфак? А вот я расстреляла бы всех сразу там, это же рассадник национализма». А твоя однокласниця, розповідаючи про поїздку в морський круїз, говорить: «С нами на корабле были дипломаты, интересно, что по-украински разговаривали... Не все украинцы жлобы, в основном, но не все». Це коли ти вступаєш в універ, потрапляєш нарешті в інше середовище (хоча б частково, маєш якусь підтримку) і твій сусід Володька, до якого ти заговорюєш українською питає: «Мира, а ты можешь не вы.бываться? Ты же вроде бы нормальный человек». Це коли тобі чотринадцять і маму викликають на розмову в КГБ за програму «Маруся Чурай», а бабуся звечора навіщось напрасовує мамі нічну сорочку у сумку на випадок арешту. Це коли директриса школи Зоя Сергіївна, викликавши маму до школи за якісь мої абсолютно невинні бешкети, какби вскольз на прощання каже: «Классный руководитель сообщила нам, что у вас в доме бывают гомосексуалисты и ранее судимые товарищи, поэтому я не знаю, что у нее там под чистенькой формой» (як я розумію, це про Параджанова). Одним словом, це тотально подвійне життя. Вдома – акторське письменницьке українське середовище, колядки, самвидав, в школі – ти російськомовна київська «дівочка», хтось інший, вдаваний, не ти. І так десять років... (М. Барчук, *Про мовну психотравму і українське гетто; Радіо Свобода, 24.04. 2017*).

5. Низька мовна якість українських підручників з природничих наук і навіть історії, географії, зарубіжної літератури [4, с. 41 – 48]. Як відомо, деформаційний вплив тоталітаризму в Україні полягав насамперед у нівелюванні національних особливостей української мови, у «наближенні» її до російської [11, с. 68–76]. Власне, це була відома радянська практика, коли в текстах різних жанрів надуживали словами й граматичними конструкціями, не властивими граматичній системі української мови. Цю практику активно застосували в шкільних підручниках. Наприклад, у підручнику історії: *По наступаючих почала бити ворожа артилерія, застрочили кулемети*. У наведеному реченні аж троє прикладів калькування з російської мови. Подібними прикладами рясніли українські підручники т. зв. першого покоління (опубліковані в 1992 – 1994 роках), проте й сьогодні якість мовного втілення навчальних книжок для школярів дає підстави говорити про залишкові явища тоталітаризму, помітні в їхній мові. Саме із цим радянським спадком пов'язані конфліктні ситуації, що час від часу потрясають українську систему освіти. Для прикладу пригадаємо розгромну рецензію на підручник математики для учнів 2 класу, підготовлену фахівцями Інституту української мови [14] або коментар І. Фаріон з приводу завдань цього річного тесту ЗНО з української мови та літератури [16]. Українські підручники нерідко й пропагують двомовні практики учасників навчального процесу, пропонуючи учням для опрацювання двомовні фрагменти, наприклад джерела російською мовою в підручнику історії або художні тексти російською (здебільшого поетичні твори) у підручниках зарубіжної літератури.

6. Залишкові явища тоталітарної педагогіки, які тільки сприяли подвійним стандартам у школі (для більшості учасників навчального процесу стало нормою, що на схоластичних уроках використовують одну мову (українську), а в неформальних заходах іншу (російську). Показовою у зв'язку з цим є заувага одного з учнів Українського гуманітарного ліцею (навчального закладу, створеного під егідою Київського національного університету імені Т. Шевченка), відомого жорстким

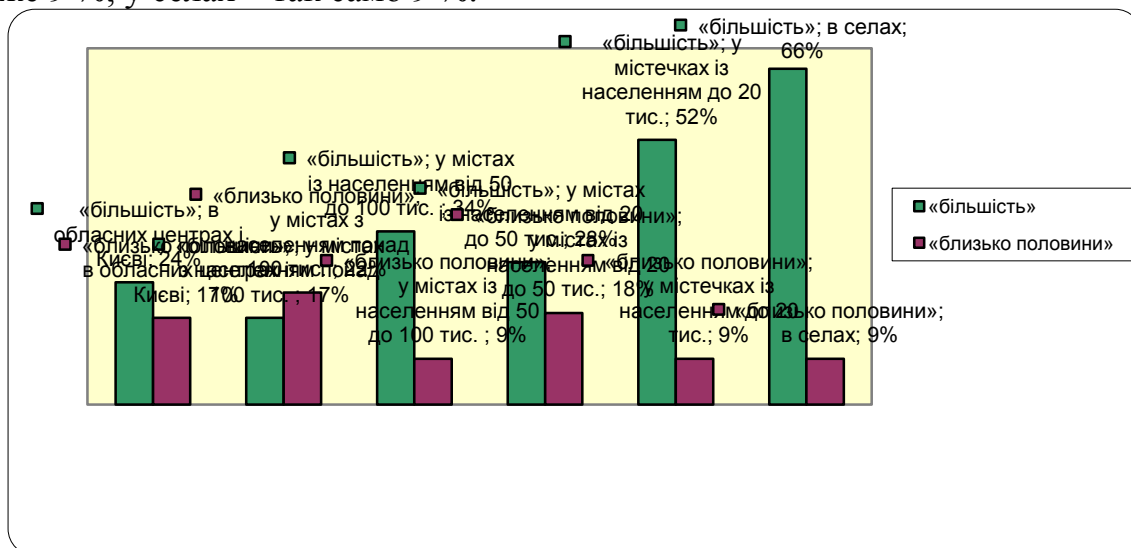
дотриманням мовного режиму. Так от у стінах цього закладу серед учнів також поширена двомовна поведінка – як заперечення аж надто суворих, з одного боку, і формальних з іншого шкільних правил.

7. Декларативний мовоцентризм як основний принцип навчання української мови – особливо негативний вплив на дошкільнят і молодших школярів.

Для мовної ситуації в Україні характерна ще одна деформація: істотна відмінність в уживанні мов у місті та селі. Ця деформація також є спадком радянської доби, яку не змогла подолати українська школа. Згадану деформацію засвідчують результати нашого опитування в різних сферах функціонування мов – серед іншого і в оцінці мовного середовища загальноосвітніх навчальних закладів.

В обласних центрах, а також у столичному Києві таких, які переконані, що майже всі в школах послуговуються українською мовою, є 24 % (у містах із чисельністю населення понад 100 тис. таких виявилось ще менше – 17 %). Що ж до населених пунктів із меншою кількістю мешканців, то тут простежується зростання показника українськомовності зі зменшенням чисельності населення, пор.: серед мешканців міст з чисельністю від 50 до 100 тис. тих, хто обрав відповідь «майже всі», є 34 %; більше половини таких (52 %) серед респондентів, які проживають у невеликих містечках з населенням менше 20 тис.; найбільше – серед мешканців сіл: майже 66 %. У невеликих містах із населенням від 20 до 50 тисяч кількість тих, хто оцінив мовне середовище шкіл як цілком українськомовне, трохи менша (28 %), але все одно майже на 10 % вища від показника великих міст.

Відповідно, сприймають середовище шкіл як двомовне із співвідношенням мов 50 / 50 (обрали варіант «близько половини») в обласних центрах і столиці – 17 %; у містах з населенням понад 100 тис. – 22 %; у містах із населенням від 50 до 100 тис. – 9 %; у містах із населенням від 20 до 50 тис. – 18 %; у містечках із населенням до 20 тис. – майже 9 %; у селах – так само 9 %.

Діаграма 7. Розподіл відповідей на запитання «Скільки людей, на Вашу думку, розмовляє українською мовою в населеному пункті, де Ви мешкаєте, у школах?» за чисельністю населення.

Утім, зробити висновок про тенденції в динаміці мовної ситуації в загальноосвітніх школах можна тільки на підставі порівняння. Тож повернімося до відповідей на запитання *Скільки людей, на Вашу думку, розмовляє українською мовою в*

населеному пункті, де Ви мешкаєте, у школах? і порівняймо їх із відповідями 2006 р. в межах проекту INTAS (Таблиця 3).

Таблиця 3.

Розподіл відповідей на запитання «Скільки людей, на Вашу думку, розмовляє українською мовою в населеному пункті, де Ви мешкаєте, у школах?» за роками

	2006 р.	2017 р.
Майже ніхто	19,3	4,2
Значно менше половини	16,2	8,3
Близько половини	16,0	14,0
Значно більше половини	14,7	22,0
Майже всі	31,6	41,5
Важко відповісти	2,2	10,1

Як бачимо, цифри унаочнюють помітні зміни в суспільній оцінці мовного середовища загальноосвітніх шкіл, щоправда, про якість цих змін можемо говорити, лише проаналізувавши показники за окремими регіонами.

Через втрату частини Донецької і Луганської областей та Криму не надаються для порівняння регіони Схід та Південь. Тому порівняймо тільки Захід, Центр та Північ (Таблиця 4).

Таблиця 4.

Розподіл відповідей «майже всі» та «значно більше половини» на запитання «Скільки людей розмовляє українською мовою в населеному пункті, де Ви мешкаєте?» за роками.

регіон	2006 р.	2017 р.
Захід	84,7 %	96 %
Центр	48 %	82 %
Північ	15 %	75 %

Отже, аналіз результатів опитування у фокус-групах та анкетування підтверджує висновки попередніх досліджень про білінгвізм мовного середовища в системі загальноосвітніх навчальних закладів. Ця двомовність є стихійною, сформованою через нерегульоване поширення в освітньому середовищі уснорозмовних практик (особливо на Сході та Півдні), вона не відповідає меті державної мовної політики, задекларованої, зокрема, в Національній доктрині розвитку освіти (2002 р.), де зазначено, що система безперервної мовної освіти має забезпечувати обов'язкове оволодіння громадянами України державною мовою, створювати умови для опанування рідної мови і практичного володіння хоча б однією іноземною мовою. Неоднозначним є ставлення до реальної двомовності в школах і в суспільстві, що підтверджують результати нашого дослідження в частині питань про перспективи білінгвальної освіти в Україні: хочуть бачити двомовними своїх дітей 36 % населення, а навчати двома мовами – 32 %. Ці висновки дають підстави для розпрацювання рекомендацій з удосконалення правового забезпечення використання мов у системі освіти в Україні, що передбачають чіткі механізми розширення функціонування української державної мови в освітньому просторі.

Література

1. *Беляєв О. М.* Становлення і розвиток методики мови / О. М. Беляєв // Українська мова і література в школі. – 1977. – № 11. – С. 51–63.
2. *Бурда Т. М.* Мовна поведінка особистості в умовах українсько-російського білінгвізму (молодіжне середовище м. Києва) : Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Т. М. Бурда / НАН України; Інститут української мови. – К., 2002. – 22 с.
3. *Вишняк О. І.* Методики соціологічних досліджень функціонування та статусу мов в Україні / О. І. Вишняк // Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. – К. : ППІЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 398 с.
4. *Данилевська О. М.* Елементи тоталітарної мови в дискурсі дитячої книжки (на матеріалі підручників з історії України періоду незалежності) / О. М. Данилевська // Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання. – 2014. – №6. – С. 41 – 48.
5. *Данилевська О. М.* Типи мовної поведінки київських школярів / О. М. Данилевська // Українська мова. – 2013. – № 2. – С. 56 – 67.
6. *Данилевська О. М.* Якісні характеристики мовної ситуації у сфері освіти (за результатами анкетування київських школярів) / О. М. Данилевська // Наукові записки. – Випуск 137. – Серія: Філологічні науки (мовознавство) – Кіровоград: КДПУ ім. В. Винниченка, 2015. – С. 373 – 379.
7. *Данилевська О. М.* Мовне середовище в освіті: простір комфорту чи компромісу (за результатами анкетування київських школярів) / О. М. Данилевська // Українська мова і література в школах України. – 2015. – №3. – С. 17 – 21.
8. *Залізник Г. М., Масенко Л. Т.* Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдешній / Г. М. Залізник, Л. Т. Масенко. – К. : Вид. дім «КМ Академія», 2001. – С. 93 – 95.
9. *Івахнюк О.* «У київській школі № 78 до української мови ставляться як до чогось неприємного і в житті непотрібного» / О. Івахнюк // [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://novostiua.org/news/218147-_kijivskij_shkoli_78_do_ukrajinskoji_movi_stavljatjsja_jak_do_chogosj_neprijemnogo_i_v_hitt_i_nepotribnogo
10. *Калиновська О.* Мовна ситуація в сфері освіти / О. Калиновська // Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2008. – С. 196 – 233.
11. *Масенко Л.Т.* Роль офіційної ідеології 70-х років у поглибленні деформації мовної ситуації в Україні / Л. Т. Масенко // Мова тоталітарного суспільства. – К. : Національна академія наук України, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні, Інститут української мови. – 1995. – 126 с.
12. Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2008. – 363 с.
13. Про підсумки розвитку дошкільної, загальної середньої, професійно-технічної та позашкільної освіти у 2014/2015 навчальному році та завдання на 2015/2016 навчальний рік // Інформаційні матеріали для розгляду на колегії Міністерства освіти і науки.
14. Скандальні підручники: математика з 153 помилками, історія без Голодомору й букварі з дивними мапами <http://tyzhden.ua/News/92659>
15. Статистичний збірник. Україна – 2015 // Державна служба статистики України. – Київ, 2016.

16. *Фаріон І. УВАГА!!!! Рятуймося! АНГЛІЙСЬКО-МОСКОВСЬКИЙ СУРЖИК У ТЕСТІ З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ на ЗНО !!!!!УКРСУРЖ чи УКРІНГЛІШ???? / І. Фаріон // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://ukr-biz.com.ua/>*

References

1. Bieliaiev, O. M. (1997), *Stanovlennia i rozvytok metodyky movy // Ukrainaska mova i literatura v shkoli*, № 11, pp. 51–63.
2. Burda, T. M. (2002), *Movna povedinka osobystosti v umovakh ukrainsko-rosiiskoho bilinhvizmu (molodizhne seredovyshche m. Kyieva): Avtoref. dys... kand. filol. nauk: 10.02.01 / NAN Ukrainy; Instytut ukrainskoi movy, K., 22 p.*
3. Vyshniak, O. I. (2008), *Metodyky sotsiologichnykh doslidzhen funktsionuvannia ta statusu mov v Ukraini // Movna sytuatsiia v Ukraini: mizh konfliktom i konsensusom, IPIEND imeni I. F. Kurasa NAN Ukrainy, K., 398 p.*
4. Danylevska, O. M. (2014), *Elementy totalitarnoi movy v dyskursi dytiachoi knyzhky (na materialy pidruchnykiv z istorii Ukrainy periodu nezalezhnosti) // Istoriiia i suspilstvoznavstvo v shkolakh Ukrainy: teoriia ta metodyka navchannia, №6, pp. 41 – 48.*
5. Danylevska, O. M. (2013), *Typy movnoi povedinky kyivskykh shkolariv // Ukrainaska mova, № 2, p. 56 – 67.*
6. Danylevska, O. M. (2015), *Yakisni kharakterystyky movnoi sytuatsii u sferi osvity (za rezultatamy anketuvannia kyivskykh shkolariv) // Naukovi zapysky. KDPU im. V. Vynnychenka, Kirovohrad, Vypusk 137, Seriia : Filologichni nauky (movoznavstvo), pp. 373 – 379.*
7. Danylevska, O. M. (2015), *Movne seredovyshche v osviti: prostir komfortu chy kompromisu (za rezultatamy anketuvannia kyivskykh shkolariv) // Ukrainaska mova i literatura v shkolakh Ukrainy, №3, pp. 17 – 21.*
8. Zalizniak, H. M., Masenko, L. T. (2001), *Movna sytuatsiia Kyieva: den sohodnishnii ta pryideshnii, : Vyd. dim «KM Akademiia», K., pp. 93 – 95.*
9. Ivakhniuk, O. «*U kyivskii shkoli № 78 do ukrainskoi movy stavliatsia yak do chohos nepryiemnoho i v zhytti nepotribnoho*» [http://novostiua.org/news/218147-u_kijivskij_shkoli_78_do_ukrajinskoji_movi_stavljatysja_jak_do_chogosj_neprijemnogo_i_v_hitti_nepotribnogo]
10. Kalynovska, O. (2008), *Movna sytuatsiia v sferi osvity // Movna polityka ta movna sytuatsiia v Ukraini: Analiz i rekomendatsii, Vydavnychi dim «Kyievo-Mohylianska Akademiia», K., pp. 196 – 233.*
11. Masenko, L. T. (1995), *Rol ofitsiinoi ideologii 70-kh rokiv u pohlyblenni deformatsii movnoi sytuatsii v Ukraini // Mova totalitarnoho suspilstva, Natsionalna akademiia nauk Ukrainy, Instytut movoznavstva im. O.O. Potebni, Instytut ukrainskoi movy, K., 126 p.*
12. *Movna polityka ta movna sytuatsiia v Ukraini : Analiz i rekomendatsii (2008),, Vydavnychi dim «Kyievo-Mohylianska Akademiia», K., 363 p.*
13. *Pro pidsumky rozvytku doskilnoi, zahalnoi serednoi, profesiino-tekhnichnoi ta pozashkilnoi osvity u 2014/2015 navchalnomu rotsi ta zavdannia na 2015/2016 navchalnyi rik // Informatsiini materialy dlia rozghliadu na kolehii Ministerstva osvity i nauky.*
14. *Skandalni pidruchnyky: matematyka z 153 pomylkamy, istoriia bez Holodomoru y bukvari z dyvnymy mapamy <http://tyzhden.ua/News/92659>*
15. *Statystychnyi zbirnyk. Ukraina – 2015 (2016), Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. – Kyiv.*

16. Farion I. *UVAHA!!!! Riatuimosia! ANHLIISKO-MOSKOVSKYI SURZhYK U TESTI Z UKRAINSKOI MOVY na ZNO !!!!!UKRSURZh chy UKRINHLIsh????* <http://ukr-biz.com.ua/>

О. Н. Данилевская,

*Институт украинского языка НАНУ,
отдел стилистики, культуры языка и социолингвистики*

ЯЗЫКОВАЯ СИТУАЦИЯ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ УКРАИНЫ (ПО РЕЗУЛЬТАТАМ СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ)

В статье обобщены результаты социолингвистического исследования языковой среды общеобразовательных учебных заведений в Украине (массовый опрос, анкетирование старшеклассников и экспертов). Сделан вывод о диглосном характере билингвизма, имеющего место в школах Украины, что в общем не соответствует установкам говорящих относительно перспектив языкового образования в государстве. Прослежены изменения в оценке языковой среды школ в период с 2006 по 2017 г.

Ключевые слова: социолингвистика, языковая ситуация в сфере образования, диглосный билингвизм, речевое поведение школьников.

O. M. Danylevska,

*Institute of Ukrainian Language,
National Academy of Sciences of Ukraine,
Stylistics, Language Culture and
Sociolinguistics Department*

LINGUISTIC SITUATION IN SECONDARY SCHOOLS OF UKRAINE (BASED ON SOCIOLINGUISTIC RESEARCH)

The paper summarizes the sociolinguistic research results of the linguistic environment in the secondary schools of Ukraine – mass survey conducted in February 2017 with the support of Volkswagen Foundation within the Project “Bi- and multilingualism: between intensification and conflict resolution. Ethno-linguistic conflict, language policy and contact situation in post-Soviet Ukraine and Russia”, pilot survey of high school students (2013) and experts (Ukrainian Language teachers) (2017) in accordance with the target topics of the Sociolinguistics Department at the Institute of Ukrainian Language, National Academy of Sciences of Ukraine: “Linguistic Life of Modern Ukrainian City”. The questionnaires analysis gives reason to make a conclusion on the bilingualism of linguistic environment in the secondary schools of Ukraine: in total, the number of those who hear another, in addition to Ukrainian, or does not hear Ukrainian at all, in schools is 48.5%. These results are consistent with the estimates of the linguistic environment in schools made by students and teachers, although there is no complete identity in quantitative terms. For example, 40% of senior students and 60% of teachers consider the linguistic environment in Kyiv schools as mostly bilingual; Zhytomyr – 44% of students and 12% of teachers; Bila Tserkva – the number of teachers and students, who evaluate the linguistic environment in schools as bilingual, is almost the same – 19% and 18%, respectively; Poltava – 64% of senior students and 17% of teachers.

At that, the distinctiveness of Ukrainian language situation is such that the quality of the linguistic environment does not meet the declared status of schools; in addition, it is not perceived as the optimal by the experts who mostly consider it superfluous, such that increases the linguistic environment diffuzziness, common speakers also give it an ambiguous assessment: 36% of the population wants their children to be bilingual, 32% – bilingual education.

Mass survey made it possible to track changes in the assessment of the linguistic environment in schools within a decade (from 2006 to 2017). The percentage of those, who consider the linguistic environment in the secondary schools as most Ukrainian speaking, increased significantly in the regions, namely Western – from 84.7% to 96%; Central – from 48% to 82%; Northern – from 15% to 75%. These results provide grounds for recommendations development to improve legal support of languages use in the education system of Ukraine, providing clear mechanisms for expanding the use of the Ukrainian state language within the educational space.

Key words: sociolinguistics, linguistic situation in education, diglossic bilingualism, linguistic behaviour of pupils.